

Da danskerne rejste fra borgerkrigen

Dansk krigsfangehjælp i Sovjet Rusland og Sibirien 1917-20

Af Bernadette Preben-Hansen¹

Dansk krigsfangehjælp i Sovjet Rusland og Sibirien 1917-20, da Danmark spillede en international rolle under og efter 1. Verdenskrig, er et overset emne i dansk historieskrivning. Der findes mængder af ubearbejdet kildemateriale i danske arkiver og omtrent ingen sekundærlitteratur. Kildematerialet i russiske arkiver er uudforsket. Vi skal her følge en ung dansk mand, William Axel Sliben, og hans arbejde for krigsfangehjælpen, herunder evakueringer af de sønderjyske krigsfanger. I 1920 måtte hjælpearbejdet opgives, og Sliben organiserede nu evakueringer af de bosiddende civile danskere fra Sibirien gennem Sovjet Rusland til Danmark.

Afdeling B for østrig-ungarske interesser

USA var gået ind i 1. Verdenskrig i april 1917, og Danmark overtog som neutral stat USA's enorme opgave med krigsfangehjælpen til tilfangetagne østrig-ungarske soldater i Rusland og Sibirien. I 1917-18 hvilede det ansvar på danske skuldre.¹

Udenrigsministeriet i København oprettede en særlig afdeling B for østrig-ungarske interesser, krigsfangehjælpen, under det danske gesandtskab i Sankt Petersborg, der 1914-24 hed Petrograd. Gesandtskabet samarbejdede med det danske generalkonsulat i Moskva. Også Dansk Røde Kors virkede som privat institution med kontorer i Petrograd, Moskva og Kijev 1916-19. I takt med bolsjevikernes erobring af Rusland og Sibirien måtte den danske krigsfangehjælp afvikles 1919-20.

William Axel Sliben,² født 1890, var cand.polit. (statskundskab) fra Københavns Universitet. Han havde studeret i London og Paris og været sekretær i Industrirådet. I april 1917 ansatte Udenrigsministeriet på én uge personalet til krigsfangehjælpen, herunder Sliben.³ Afdeling B var organiseret i et sekretariat, der skulle korrespondere med de russiske myndigheder, en krigs- og civilfangesektion under kaptajn Frits Cramer, en finanssektion og en arkivsektion organiseret af den senere rigsarkivar Axel Linvald.⁴

Gesandtskabet udsendte delegerede til lejrinsektioner i Astrakhan, Kharkov (Ukraine), Jekaterinburg, Kazan, Krasnojarsk, Irkutsk, Moskva, Nizjnij Novgorod, Odessa, Omsk, Orenburg, Penza, Perm, Petrograd, Rostov, Samara, Simbirsk, Tasjkent (Usbekistan), Tomsk, Ufa, Vjatka, Vladivostok og Vologda. De russiske militære autoriteter modarbejdede inspektioner i krigsfangelejrene, men det danske projekt gik

¹ Personalhistorisk Tidsskrift 2011 (1), 90-116.

igennem. Der blev oprettet lejrkomitéer, som rapporterede til de delegerede om hvad fangerne manglede, og lejrene modtog penge til brændsel, klæder, medicin og hjælpeskøkkener. Danske delegerede pendlede med den transsibiriske jernbane tværs over kontinentet med krigsfange penge fra Petrograd og Moskva til poster ude i landet. Under ledelse af Danmarks gesandt i Rusland, Harald Scavenius, oprettede Danmark således en organisation, der dækkede det enorme rige.⁵

Krigsfangehjælpen

Opgaven, der var finansieret af den østrig-ungarske regering, bestod i at forvalte bistand til halvanden million østrig-ungarske krigsfanger, der sad rundt om i lejre og 150.000 østrig-ungarske civilfanger, dvs. personer, der ved krigsudbruddet var tilbageholdt i fremmed land. Hjælpearbejdet var en gigantisk logistisk og visionær mission, der hjalp tusindvis af fanger med elementær overlevelse og fra 1918 med transporttog mod Europa. Nogle hundrede tusinde nåede hjem. Resten gik til grunde.

Ved revolutionen i oktober/november 1917 havde den socialistiske leder, Trotskij, proklameret alle krigsfanger som frie mænd. Gesandtskabet forudså den katastrofe, det ville blive, når hundredtusinder krigsfanger strømmede mod byerne uden mad, klæder, husly og transportmuligheder, og det fik derfor overtalte Trotskij til at lade fangerne blive i lejrene.⁶ Gesandtskabet begyndte nu at organisere ernæringsstationer, hospitalsophold, lazaretter, lægekommissioner og togtransporter af krigsinvalidere mod vest.

Gesandtskabet og Dansk Røde Kors havde i årene 1917-19 cirka halvanden hundrede delegerede. Det var danske militærlæger, officerer fra den danske hær, og russisksprogede danskere, især ingeniører, der rejste på inspektion til krigsfangelejre og rapporterede tilbage til gesandtskabet, generalkonsulatet og Dansk Røde Kors. Også et korps af et halvt hundrede danske kvinder var med: Dansk Røde Kors' søstre, sygeplejersker fra Dansk Sygeplejeråd og Hærens Sygeplejekorps. På kontorerne i Petrograd og Moskva sad de danske skrivedamer og renskrev krigsfangerrapporterne.⁷

Rejsen til Rusland og konsul i Omsk

Søndag, den 6. maj 1917, kl. 20 sejlede Sliben med den danske legation fra kajen i Havnegade i København mod Malmø. Det var en kølig aften med høj himmel og frisk vind over Øresund. Rejsen gik med tog til Petrograd gennem Sverige og Finland over Torneelven ved grænseovergangen Haparanda og Tornio. 24 personer⁸ var med, og alle havde de haft tre-fire dage til rejseforberedelser. Jernbaneruten var under 1. Verdenskrig den eneste rejsemulighed fra Europa til Rusland.

Sliben var nu sekretær ved gesandtskabets krigsfangehjælp. Han fik station i Odessa og rejste kort tid efter fra Petrograd til Odessa som "delegeret i Sydrusland" med ansvar for Dnepropetrovsk (Jekaterinoslav), Kherson og Tavrijsk (Ukraine), hvor han skulle

inspicere krigsfangelejre. Gesandtskabet havde i maj 1918 planer om at sende Sliben som afløser for lægen Ernst Rendtorff, der havde fået nok som gesandtskabsdelegeret i Astrakhan-regionen.

I juni 1918 fik Sliben dog ordre på at rejse fra Odessa til Omsk som civilfangedelegeret med ansvar for Akmolinsk, Krasnojarsk, Tobolsk, Tomsk og Semipalatinsk, hvor han også skulle inspicere krigsfangelejre.⁹

Borgerkrigen og hjælpearbejdet

I sommeren 1918 udløste bolsjevikkernes greb om magten og radikale økonomiske politik en væbnet konflikt mellem den røde hær og de hvide styrker. På den ene side stod bolsjevikkerne, de røde, der havde en bred, men ikke ubetinget, opbakning fra de russiske arbejdere og bønder. På den anden side stod militære grupperinger under ledelse af tsaristiske officerer, der styrede hver deres vej, de hvide.

Krigsfangehjælpen samarbejdede med den antibolsjevikiske provisoriske al russiske regering, der sad i Omsk, tilligemed admiral Alexandr Koltjak, der i 1917 havde været leder for Sortehavsflåden. Han havde kommandoen over de kontrarevolutionære "hvide" styrker i Ural og Sibirien og udnævnte i november 1918 sig selv til øverste leder af den russiske stat. Borgerkrigen - der ikke var én, men mange krige - var i gang.

Kamphandlingerne endte i de sidste måneder af 1920 med bolsjevikkernes sejr. Borgerkrigen blev blodig, lovløse tilstande prægede riget, og millioner mistede livet. Der var arbejdsløshed, hungersnød og epidemier plettyfus, m. m.

Danmarks diplomatiske brud

I december 1918 brød Danmark diplomatisk med Sovjet Rusland. Før gesandten Harald Scavenius' officielle afrejse havde gesandtskabet overtaget den samlede krigsfangeforsorg i Rusland. Han havde den 16. november samme år meddelt generalkonsulatet: "Forholdene synes at udvikle sig således, at der i en nær fremtid vil indgå ordre fra Udenrigsministeriet i København til gesandtskabet og generalkonsulatet om at forlade Rusland. Man skal derfor anmode generalkonsulatet om at holde sig beredt til med kort varsel at forlade Moskva samt meddele danskere i Moskva, at de bør rejse snarest".¹⁰ Udenrigsministeriet ville betale ubemidlede danskeres hjemrejse, og nyheden var absolut fortrolig - den måtte ikke sive ud til russerne.¹¹

Samtidigt sagde Scavenius: "Jeg rejser hjem nu og bliver julen over i Danmark. Om et par måneder er bolsjevikkernes magt brudt, og til februar er forholdene nok sådan, at jeg atter sidder som minister her".¹² Gesandten så ikke, at sovjetstyret var levedygtigt, og at hans tid i Rusland var forbi.

Generalkonsulatet pakkede sammen, og generalkonsul C. F. Haxthausen rejste til København. De danske konsulater og vicekonsulater i Sibirien, særligt Irkutsk, Omsk og Vladivostok, kunne dog - bevæbnet med revolvere, skrivemaskiner og krigsfangepenge -

fortsætte hjælpearbejdet en tid, mens store dele af Sibirien endnu ikke var underlagt Sovjet Rusland.

Tiggernes hær

Selvom krigsfangerne havde fået ordre på at blive i lejrene, strømmede de alligevel til Moskva og Petrograd. Der blev hurtigt nødstilstand. Gesandtskabet oprettede en asylektion, en fødevarersektion og et bageri, hvor fangerne selv bagte brød. Danske sekretærer Sven Netterstrøm, Gustav Rasmussen, m. fl. ajourførte fangelisterne, tog sig af fordelingen af syge krigsfanger til hospitalerne, sørgede for bedre kost, og gesandtskabet overtog seks større hospitaler. Gesandtskabet organiserede togtransporter af syge og invalide fra Warszawa-banegården, og der blev oprettet fødevaredepoter og hospitaler. Med hver transport fulgte en delegeret.¹³

Krigsinvalidere med udenlandsk statsborgerskab overlevede med et håb i modsætning til de russiske: "Tiggere og lemlæstede krigsinvalidere så man overalt. Lige udenfor mit hus stod daglig en krigsinvalid i uniform. Han var blind og havde mistet begge arme. Om hans hals hang i en snor en lille kasse, hvori man kunne lægge almisse. Han stod der op ad muren hver dag i den frygtelige kulde. Om morgenen blev han stillet op, og om aftenen afhentet. Jeg gik daglig hen og fodrede ham med brød og sukker. En dag var han der ikke mere, velsagtens død", skrev kaptajn Niels Fuglede.¹⁴ Og journalisten Hans Hartvig Seedorff, der fra maj til november 1917 gjorde sig mindre fortjenstfuldt bemærket som civilfangedelegeret i Petrograd militærdistrikt, forfattede sit berømte digt, *Tiggernes hær*:¹⁵

*Over Petrograd lukkede sig tågen
i nat som en tyngende lem;
men byen har væltet sig vågen,
og tiggernes hær rykker frem.*

Dansk Røde Kors

Også Dansk Røde Kors gjorde en enorm logistisk indsats. Det tyske Røde Kors havde i 1916 bedt Dansk Røde Kors skaffe tre danske læger, som kunne rejse med medicin til tyske krigsfanger i Rusland. Hærens Lægekorps sendte lægerne Carl Krebs, Camillo Martiny og Ivan Osier. Osier, der var jøde, faldt i unåde hos bolsjevikkerne, mens Krebs og Martiny fik centrale roller i hjælpearbejdet. Krebs, der kom fra Livgarden, sad som gesandtskabsdelegeret i Irkutsk 1916-18, hvorefter han midlertidigt overtog ledelsen af Dansk Røde Kors i Petrograd som Dansk Røde Kors' hovedrepræsentant i NORKA sibiriske afdeling.¹⁶

I juni 1916 var oberstløjtnant Victor Philipsen rejst til Petrograd for at oprette et Dansk Røde Kors-kontor dér, og organisationen voksede. Det tyske og østrig-ungarske

krigsministerium foretrak, at gesandtskabet - og ikke Dansk Røde Kors - administrerede krigsfangemidlerne. De to danske institutioner, den statslige og den private, lå i kompetencestridigheder, og relationerne mellem Scavenius, Cramer, Philipsen og Martiny var vanskelige. "Det skaffede mig et betydeligt større og tit mere enerverende arbejde end nødvendigt", bemærkede gesandten.¹⁷ Scavenius hostede dog privat til sin fætter udenrigsminister Erik Scavenius: "Røde Kors i Rusland blev et fuldstændigt overflødig hjul, der hensigtsløst snurrede rundt i luften".¹⁸

Flere ledere i Dansk Røde Kors blev siden med urette internationalt smædet som kommunister, f.eks. Martiny og Eduard Saltoft. Saltoft skildrede menneskelige forhold i pen og streg. Han var kunstmaler og journalist med diplomatiske evner uden politiske interesser. I april 1918 overtog den berejste militærlæge Martiny posten fra Saltoft som leder af Dansk Røde Kors i Moskva. I takt med at samtlige gesandtskaber og legationer trak sig ud af Rusland i 1918, blev Martiny med sine forhandlingsevner en nøgleperson. Flere gesandtskabsdelegerede overgik i 1918-19 til Dansk Røde Kors' tjeneste.¹⁹

Den 2. juni 1919 blev personalet i Dansk Røde Kors i Petrograd sendt i Lubjanka-fængslet i Moskva. Derefter lukkede Dansk Røde Kors den 10. juli, og evakuerede sine løsladte medarbejdere.²⁰ Den 15. august meddelte Børsen efter Martinys telegram fra Warszawa, at Dansk Røde Kors' personale og andre civile danskere fra Petrograd og Moskva var vel ankommet. 24 danskere var med.²¹

Året efter bragte sovjetregeringens presseorganer Izvestija og Pravda afsløringen af det danske "hvide" kors: Dansk Røde Kors i Moskva var 1919 et pengefordelingssted for kontrarevolutionær propaganda i Sovjet Rusland, skrev pressen. Dansk Røde Kors måtte altså opgive krigsfangehjælpen, og fokus blev nu evakueringen af danske statsborgere. De danske kolonier i Petrograd og Moskva var som den russiske bybefolkning truet af hungersnød.²² Men nu tilbage til Slibens færd 1918-20.

Kurer med krigsfangepenge

Sliben rejste fra Moskva over Kurgan til Omsk med tre millioner guldrubler i bagagen. Han var kurer med krigsfangepenge til krigsfangehjælpen. Rejsen var risikabel, og han skulle vælge én af to jernbaneruter, der løb fra Moskva til Omsk. Den nordlige bane gik over Kazan, Jekaterinburg og Tjumen, mens den sydlige, der var besat af tjekkerne, gik over Samara og Tjeljabinsk.

Den tjekkoslovakiske legion var krigsfanger, der under værnetvang havde været en del af den østrig-ungarske hær. De var havnet i krigsfangeleje, men havde organiseret sig, og som en del af en selvstændighedskrig havde de sluttet sig til de russiske hvide styrker. I oktober 1918 blev Tjekkoslaviet en selvstændig stat af områder, som indtil da havde været dele af dobbeltmonarkiet Østrig-Ungarn. Regeringen i Omsk tog afstand fra sovjetregeringens separatfred med Tyskland (Brest-Litovsk, marts 1918) og

erklærede sig i krigsretstilstand med Tyskland. Tjekkerne fordrev bolsjevikkerne i Sibirien.

I modsætning til de to danske brødre Gunnar og Knud Marstrand, der med følge fulgte den sydlige bane og i august 1918 blev arresteret, udplyndret og skudt uden rettergang af tjekkerne,²³ valgte Sliben den nordlige bane og rejste alene for ikke at vække opsigt. På ruten fra Moskva til Tjumen lod han kasserne med krigsfangepengene indskrive som fragtgods. Han kørte over fronten i én af Sibirisk Kompagnis trojkaer fra den nordlige til den sydlige bane over Kurgan. Om natten lod han pengekasserne stå i hotellernes korridorer "for ikke at vække mistanke".²⁴ Den risikable rubelmission lykkedes. Krigsfangepengene nåede Omsk, og Sliben var nu stationeret som dansk konsul i Omsk.

I oktober 1918 kom Carl Andreas Koefoed til byen. Han var russisk statsråd og Cramers efterfølger som leder af krigsfangehjælpen i Sibirien. "Cramer var skuffet, hans nerver var nedbrudte efter et fængselsophold i Jekaterinburg, og dertil kom, at han ikke opnåede noget særligt godt samarbejde med Sliben".²⁵

Koefoed havde også siddet i fængsel, i Tobolsk, men var sluppet ud ved Slibens hjælp. "Bogstaveligt talt alle danske, der kommer til Sibirien, bliver arresterede af tjekkerne, der betragter dem alle som spioner. De penge, der bliver sendt derud, er blevet frataget de delegerede, og ingen penge, selvom de kunne smugles gennem fronten, kan anvendes uden tjekkernes kontrol. De danske, der som delegerede er blevet fri og arbejder for krigsfangerne, arbejder under tjekkernes kontrol, der er ret streng, og tjekkerne har så at sige ledelsen af krigsfangespørgsmålet. Fangerne har det nogenlunde, men lider dog mange steder stor nød".²⁶

Beretning fra Perm og Pepeljajevs erobring af byen

I december 1918 ankom kaptajn Niels Fuglede til Perm på gennemrejse som "konsul i særlig mission i Vestsibirien".²⁷ Poul Réé - gesandtskabets mand i byen - var netop flygtet til Petrograd. Perm var i belejringstilstand, og der var hungersnød. Fuglede ledte efter brødrene Maage, to danske handelsmænd, der sad i et bolsjevikisk fængsel "dels for ulovlig handel med cigaretter, dels fordi de var mistænkte for at være engelske spioner":²⁸ "I nærheden af vort hus ligger den største af Perms kirker. Til kirken hører en klosterskole, som nu blev brugt til fængsel for politiske hvide fanger. Ved klosterskolen var der en have, omgivet af en høj hvid mur, og næsten hver eneste nat hørte vi, at der blev skudt fanger i klosterhaven. Den 22. december, før de hvide havde erobret Perm, var Enevoldsen og jeg i den lille have for at lede efter brødrenes Maages lig, da det blev fortalt os, at de begge var blevet skudte, hvilket viste sig at være urigtigt. Men der lå atten lig midt i haven, alle af yngre mænd. Det var nattens høst. Alle var de fra fængslet ført barbenede ud i sneen. Hænderne var bagbundne, og armene så voldsomt trukket tilbage, at det må have smertet betydeligt. Alle var de skudte i kraniet; på nogle hang et

øje helt ude af hovedet, på andre var kraniet sprængt. Et af ligene lå på knæ. Et enkelt af ligene lå i en krog af haven, enten har han ikke straks udåndet eller har måske forsøgt at undvige. Alle var de stivfrosne”²⁹. Forkomne og forsultne blev brødrene Maage frigivet.

Dagen efter den hvide general Anatolij Pepeljajevs erobring af Perm, den 26. december 1918, gik Fuglede gennem byen: ”Aldrig i mit liv kan jeg glemme den vandring. Det var al krigens rædsel og uhygge, vi passerede forbi. Vort eget hus var frygteligt medtaget, og nede på gaden lå mellem murbrokker og glasskår resterne af de granater, som havde ramt muren. I hver gade lå der tagsten og murstykker fra ramte huse. Vi passerede steder, der lå en dræbt hest, rester af pigtrådshegn. Her stod nogle maskingeværer, stumper af granater lå overalt. Og aldrig har jeg set så mange lig, her et enkelt, der nogle stykker og andre steder hele flokke. Ja, ved pigtrådshegnene og ved maskingevæernerne lå de næsten i dynger eller lag. Den hvide sne var farvet af det røde blod, men alle de røde flag var til gengæld borte, og fra mange huse hang der nu hvide farver. Koltjaks flag vajede”.³⁰ Fuglede hastede mod Vladivostok. Han mødte Sliben og Koefoed ved en delegationsmiddag i Omsk, den 27. januar 1919. Dér sad seks danske delegerede - og tre læger fra Dansk Røde Kors, der ikke måtte besøge lejrene. ”Med ægte dansk smålighed holdt delegationerne Dansk Røde Kors udenfor”.³¹

Danskerdød og posttraumatisk stress

Der er glemte skæbner blandt hjælpearbejderne. Flere danske delegerede døde i de hvides, tjekkernes eller bolsjevikernes fængsler, blev ofre for tilfældige henrettelser, knækkede mentalt, blev krigsgale eller begik selvmord. Emil Riisager-Nielsen, Dansk Røde Kors-delegeret, døde af plettyfus i et bolsjevikisk fængsel i Jekaterinburg i januar 1920.³² Jes Jensen, der var mejeribestyrer i Kamen for Sibirisk Kompagni, blev en augustdag 1919 tilfældigt visiteret på gaden. Han havde en revolver på sig. Tre-fire dage senere blev han ført med russiske fanger ned på flodbredden og skudt.³³ Eduard Nyeborg, premierløjtnant og Dansk Røde Kors-delegeret, kunne ikke genfinde roen på sin bopæl på Forhåbningsholms Allé 47 på Frederiksberg. Han rejste tilbage til Rusland, gik i den hvide general Judenitjs nordvestrussiske hær og døde 1919 af sygdom, tredive år gammel.³⁴ ”Han gjorde det underligste indtryk, nærmest som var han ikke rigtig klog, talte hurtigt, stødende og usammenhængende, og havde store feberskinnende øjne”,³⁵ erindrede en gesandtskabsskrivedame.

Også den unge sygeplejerske Anna Fabricius gik ned med flaget. Hun kom fra Hærens Sygeplejekorps og Dansk Sygeplejeråd og blev ansat ”til tjeneste under generalkonsulatet i Moskva, særlig ved hospitalsbesøg og uddeling af understøttelse til krigsfanger”.³⁶ Efter tre måneder i Moskva vendte hun i marts 1918 hjem - til indlæggelse på Kommunehospitalet i København. Ved Grenzüberwachsstelle, Warnemünde, havde hun forsøgt ”at begå selvmord ved at åbne begge pulsårer”³⁷ og

blev derfor indlagt på sindssygeanstalten Gehlsheim ved Rostock. Spionage Abwehr-Abteilung tilbageholdt hende, "fordi hun til trods for sin erklæring om ikke at føre noget skriftligt med sig, havde skjult to på dansk beskrevne stykker papir i to garnruller".³⁸ Sedlerne indeholdt et notat om indkøb af undertrøjer.³⁹

Det var altså en fysisk og psykisk risikabel mission at færdes som hjælpearbejder i Rusland og Sibirien i krigstid.

De sønderjyske krigsfanger i Sibirien⁴⁰

Bolsjevikkerne rykkede frem gennem Sibirien. Også dansksindede sønderjyder sad i Sibirien. De unge dansksprogede mænd fra grænselandet havde under 1. Verdenskrig haft værnepligt i Tyskland. De var blevet sendt til østfronten og taget til fange i Galizien.

I foråret 1919 arbejdede Sliben i Omsk på at finansiere hjemsendelsen af de sønderjyske krigsfanger, der havde siddet årevis i krigsfangelejre i Sibirien. Han opfordrede danske firmaer i Sibirien til at bidrage økonomisk. Sibiko bidrog, og Store Nordiske i Irkutsk gav et "filantropisk" bidrag. ØK gav nok rejsen, mente Sliben, altså befordrede sønderjyderne uden beregning. Det gjorde firmaet nu ikke nødvendigvis.⁴¹

I august 1919 ankom en delegation fra det franske Røde Kors med den franske læge George Montandon til Omsk. Danskerne inviterede til middag, hvori også Koefoed, Krebs, Harald Petersen, som var vicekonsul i Jekaterinburg, og Sliben deltog.⁴² Idéen var, at Dansk Røde Kors og det franske Røde Kors skulle samarbejde om krigsfangetjenesten, men hverken danskerne eller krigsfangerne havde tillid til Montandon. "Umulig benytte Montandons tilbud, ekspeditionens karakter uklar, grund til at antage ekspedition vil misbruge dansk flag til fordel for bolsjevikkerne, og derved fare for japanske myndigheder. Almindelig mistillid til Montandon. Fraråder samarbejde", telegraferede generalkonsul Andersen fra Vladivostok til Udenrigsministeriet.⁴³

Mathias P. Høeg – krigsfange

Gesandtskabet og Dansk Røde Kors holdt godt øje med de sønderjyske krigsfanger i Sibirien, som talte ca. et hundrede dansksprogede mænd. Mathias P. Høeg fra Toftlund, der havde siddet årevis i krigsfangelejren Nikolsk Ussurijsk (Ussurijsk ved Vladivostok), var med på en evakuering fra Omsk.

Syge krigsfanger og invalider havde ret til hjemrejse fra 1918, og i maj dette år rullede treogtredivende godsvogne fulde af syge og invalider fra Nikolsk Ussurijsk mod Khabarovsk. Sønderjydevoggen blev besøgt af lægen Johannes Hempel-Jørgensen, der var gesandtskabsdelegeret i Khabarovsk 1917-19. Rejsen gik over Irkutsk mod Krasnojarsk og Omsk, og undervejs døde mange af mændene.

I slutningen af september nåede vogntoget efter sytten ugers togrejse barakkerne ved Petropavlovsk (Irkutsk-regionen), og overlevende blev læsset af i deres nye hjem. Her boede de fra oktober 1918 til maj 1919.

Et par tusind lig lå smidt i dynger i lagerhjørnet. Jorden var for frossen til at grave. Det blev forår, og ”de, der går derude, fortæller at der er en frygtelig stank fra ligene i lagerhjørnet. Nu, da solen tør om dagen, begynder ligene at gå i opløsning. Der er lig, der til dels er opædt af sultne hunde. I dag er de begyndt at køre dem ud på kirkegården”.⁴⁴

Mathias P. Høeg var syg. Han lå og kunne ikke gå. Høeg kom med Slibens evakueringstog videre fra Omsk mod Danmark. Syv danskere var med fra Omsk med opsamling undervejs: femten sønderjyske krigsfanger⁴⁵ og andre civil danskere fra byen, der flygtede fra den røde front. Rejsen hjem gik over Changchun, Spassk-Dalnij, Shanghai, Singapore⁴⁶ og derfra med ØK's skibe til Danmark. Den 10. december 1919 sejlede skibet *Mitau* med Matthias ombord ind i Skovshoved havn.

Otto Goldschmidt - delegeret ved Dansk Røde Kors

Sliben var med på evakueringen af den danske koloni fra Omsk til Harbin. Med sig havde Sliben den frigivne Harry Løhr, som var alvorligt syg efter et ophold i et bolsjevikfængsel i Omsk. Også Krebs, Henning Kehler gesandtskabsdelegeret i Simbirsk og Tomsk, lægen Nikolaj Krogsgaard Dansk Røde Kors-delegeret, der kom fra et tjekkisk fængsel i Tjeljabinsk, og ingeniøren Otto Goldschmidt var med.

Otto Goldschmidt⁴⁷ rejste med Cramer som Dansk Røde Kors-delegeret i Sibirien som kurer med seks millioner rubler til Jekaterinburg. Tjekkerne arresterede de to mænd, der kom til at sidde sammen med halvandet hundrede politiske fanger.

Da Goldschmidt slap ud, rejste han med Sliben på en sønderjydetransport. ”For krigsfangerne udførte han et besværligt og samvittighedsfuldt arbejde, også for de sønderjyske krigsfanger. Han var i færd med at føre et hold hjem over Kina og syd om Indien, da døden under Englands kyst så brat kom til ham”.⁴⁸ Goldschmidt døde i Dover. ”Han var udmærket begavet, men led undertiden under anfald af tungsind, hvorunder han var tilbøjelig til at undervurdere sine evner. Den hårde tørn under krigen, ofte forbundet med livsfare, har svækket hans nerver og i forbindelse med den tre måneder lange sørejse tvungne uvirksomhed brudt hans modstandskraft mod det tungsind, der gjorde en ende på hans liv, netop som hans nærmeste glædede sig til igen at se ham efter flere års forløb”.⁴⁹ Den 28. september 1919 tog Goldschmidt sit eget liv.

Slibens orlov i Danmark

Sliben fik lov til at rejse mod Danmark, da hans far døde i København.⁵⁰ Søndag den 24. august 1919 rejste han med fjorten sønderjyske krigsfanger til Harbin.⁵¹ Evakueringen blev begyndelsen på Slibens tre måneder lange hjemrejse fra Sibirien over Kina, Japan, Nordamerika, England til København.⁵² Imens modtog han *in absentia* Dansk Røde Kors' mindetegn ”Dansk Krigsfangehjælp 1914-19”⁵³ den 20. september 1919 i Rigsdagens fællessal i København. I november ankom Sliben så til den danske hovedstad, hvor han

fratrådte gesandtskabets tjeneste og fejrede julen og nytåret 1919 i familiens skød. Samtidigt faldt den provisoriske al russiske regering i Sibirien, da den røde hær den 14. november indtog Omsk.

I særlig mission i Sibirien

Frits Cramer fra krigsfangesektionen havde deltaget i et december møde i Wien, hvor Udenrigsministeriet besluttede, at Sliben skulle rejse til Sibirien for at overtage Koefoeds ansvar for krigsfangehjælpen.⁵⁴ Han skulle rejse til Vladivostok med krigsfangepenge, afvikle den danske krigsfangehjælp og evakuere danskerne. Udsendelsen havde uofficiel karakter i forhold til sovjetmyndighederne, og rejsen skulle derfor foregå på eget ansvar og risiko.⁵⁵ Brevposten mellem Vladivostok og Danmark var i tiden cirka to måneder undervejs, og Udenrigsministeriet havde mistet kontakten med Koefoed.

Kun Stillehavskysten var endnu udenfor bolsjevikkernes magt, men Udenrigsministeriet i København havde ikke længere overblik over borgerkrigens gang. Flere udenlandske statsmagter havde uden kamphandlinger interveneret i Nordrusland og Sibirien. Franskmandene og briterne ville efter sovjetregeringens separatfred med Tyskland skabe en ny østfront i 1. Verdenskrig, og Japan stod i Russisk Fjernøsten, hvor også USA stod - for at holde øje med japanerne. Interventionsmagterne iagttog kommunismen.

I juni 1919 foretog krigsfangehjælpen under Fuglede, der var konsul i særlig mission i Vestsibirien, og Koefoed en nøjagtig optælling af krigsfangerne i Sibirien. Den foregik ved en indsamling af dødelister i Vladivostok ved Fugledes sekretær Frølich. Et hundrede og halvfjerds tusinde mænd var under dansk protektion, to til trehundrede tusind var døde af plettyfus, spansk syge, tuberkulose, forfrysninger og selvmord. Trehundredetusind var overløbet til den røde hær for bedre levevilkår eller under tvang, eller de var desertører, flygtet til Kina eller absorberede ved ægteskaber i sibiriske landsbyer.⁵⁶

Danaktion

Bolsjevikkerne forsøgte at evakuere krigsfanger fra Sibirien, men de magtede ikke opgaven. Togene stod stille mellem forplejningsstationerne. Danskerne overtog hjælpearbejdet; de var gode til logistik, organiserede evakueringskomitéer blandt fangerne og indrettede køkkenvogne i togene. Ved en transport blev syv tusind invalider sendt af sted mod Tyskland. Ingen nåede frem.

I 1920 blev al officiel dansk hjælp i Rusland og Sibirien indstillet, men de østrig-ungarske kvinder henvendte sig til kvinderne i den danske rigsdag med et opråb om krigsfangehjælp. Resultatet blev etableringen af Danaktion - Dansk Hjælpeaktion for Krigsfangers Hjemsendelse 1920-21.⁵⁷ Nationernes Forbund havde overdraget opgaven

med at varetage hjemsendelse af krigsfanger til nordmanden Fridtjof Nansen. Nansens økonomiske midler fra regeringen var tildelt til evakueringen fra den russiske grænse og hjem, men der var ingen midler til at holde liv i de syge, gamle og invalider i Sibirien. Danaktion besluttede derfor, som et selvstændigt led af Nansen-ekspeditionen, at sende en delegeret til den sibiriske grænse for at oprette en hjælpestation, der skulle hjælpe hospitaler og støtte under evakueringen fra Sibirien.

Koefoed blev Danaktions praktiske leder i Sibirien. Han blev først nægtet indrejsetilladelse i Sovjet Rusland. "Meddel Koefoed, at det ikke er personligt, men da den danske regering forholder sig fjendtligt overfor Sovjet Rusland, nægtes danske borgere indrejsetilladelse i Rusland. Om end Koefoed ikke rejser for den danske regering, men for Nansen, må vi overholde princippet", skrev den sovjetrussiske topdiplomat Maksim Litvinov i december 1920.⁵⁸

Frits Cramer, journalist Michella Erichsen,⁵⁹ oversygeplejerske Cecilie Lütken⁶⁰ og Jens Møller-Holst, der var vicekonsul i særlig mission i Irkutsk 1919-20, var medstiftere af Danaktion. De danske delegerede uddelte penge, klæder, fødevarer og medicin direkte til de mest syge og svage af krigsfangerne - og håbede på økonomiske midler indsamlet blandt Danmarks befolkning.

Tilbage til Sibirien med ansvar for evakueringen af danskere

I januar 1920 rejste Sliben atter mod Sibirien, denne gang med titel af "konsul i særlig mission i Sibirien".⁶¹ Med sig havde han Udenrigsministeriets instruktion om at reducere den danske hjælpetjeneste til det strengt nødvendige: at sondre krigsfanger efter nationalitet, at muliggøre krigsfangers selvfinansierede hjemrejse søværts, at yde krigsfanger moralsk støtte gennem forhandling med sibiriske og allierede myndigheder, samt at fordele de tilbageblevne østrig-ungarske økonomiske midler. Sliben fik ordre på at have station dér, "hvor den sibiriske regering har sit sæde",⁶² hvilket ingen vidste hvor var, samt i Vladivostok. Han skulle desuden holde sig telegrafisk i kontakt med Udenrigsministeriet.⁶³

Den 5. februar 1920 ankom Sliben til et snedækket New York.⁶⁴ Efter planen skulle han fjorten dage senere ankomme til Vancouver og i marts nå Yokohama. Herfra havde han endnu fjorten dages rejse, og den 15. marts ankom Sliben til Vladivostok. Koefoed var i Vladivostok, da rygten lød, at Sliben ventedes til byen med næste skib, og de to herrer mødtes i byen. "Kandidat Sliben er nu meldt ankommet til Vladivostok med de nye fuldstændige instruktioner for hjælpetjenesten",⁶⁵ telegraferede vicekonsulatet i Vladivostok til Udenrigsministeriet i København. Men krigsfangeforsorgen eksisterede reelt ikke længere, da den danske krigsfangehjælp havde ordre på ikke at samarbejde med bolsjevikkerne. I stedet samarbejdede Sliben og Koefoed i Vladivostok med at organisere evakueringen af de sidste civile danskere i Sibirien. Fra 1860'erne til 1920 levede ganske mange danske statsborgere i Rusland og Sibirien - det gyldne smørland.

Dansk erhvervsliv, mejeri- og ingeniørvirksomhed ekspanderede med den transsibiriske jernbane. Danskerne var immigreret under protektion af kejserinde Maria Fjodorovna, den danske prinsesse Dagmar.⁶⁶

”Opgaven er på eget ansvar og risiko”, telegraferede Udenrigsministeriet, der ikke ville garantere for evakueringen.⁶⁷ Sibirien var erobret. Den hvide regering var faldet, og den røde hær havde de sidste seks uger af 1919 indtaget Omsk, Kursk, Kharkov, Kiev og Dnepropetrovsk (Jekaterinoslav). Hele Rusland og Sibirien, med undtagelse af Vladivostok og Stillehavskysten med den japanske front, var nu bolsjevikland. Koltjak blev skudt den 7. februar 1920 efter ordre fra revolutionskomitéen i Irkutsk. Også danskerne flygtede nu fra den røde hær.

Danskerflugten fra Sibirien

Martiny var rejst fra København til Moskva i marts 1920. Han telegraferede til alle lokale repræsentanter, at danske statsborgere havde tilladelse til at rejse til Danmark over Moskva. Telegrammerne blev aldrig besvaret.⁶⁸ Kommunikationsvejene, såvel post som telegraf, i Rusland var så ringe, at en evakuering af de efter skøn halvanden hundrede civile danskere i Sibirien alene kunne varetages af en delegeret i lokalområdet.

Martinys råd var, at rejsen skulle gå over Moskva, og at logistikken blev varetaget af en lokal leder: ”William Sliben eller en anden delegeret fra østområdet”.⁶⁹ Ruten vestover via Moskva var hurtigst og billigst. Dampskipsbilletter til Europa over Stillehavet var udsolgte, og de minimum tre måneders ventetid i Østen ville blive kostbare.

Den danske generalkonsul i Vladivostok, Alfred Schinnerup Andersen, forstod ikke umiddelbart bevæggrundene for at evakuere vestpå over Moskva, i stedet for østover Stillehavet, hvilket kunne tyde på en kommunikationsbrist.⁷⁰ Sibirisk Kompagnis direktører i Sibirien rejste under Koltjaks evakuering over Østen, og Omsk-delegationen evakuerede i november 1919 mod Novosibirsk (Novonikolajevsk). Sliben fik sin rejsetilladelse.

Med kreaturvogn fra Vladivostok

I april 1920 var tiden inde for evakueringen af den sidste ladning danskere fra Sibirien. Rejselederne var Sliben og Koefoed, der mødtes i Vladivostok, og begge rejste med. Sliben kom fra Harbin.⁷¹ Den 8. april rullede danskervognen fra Vladivostok på opsamlingsrunde gennem Sibirien mod Moskva. Rejsen gik over Tjita, Irkutsk, Krasnojarsk, Novosibirsk og Omsk. I alt otteogtyve danskere var med fra Vladivostok.⁷²

Den russiske påske blev fejret i Hailar (grænseby i Mongoliet), og danskervognen passerede problemløst den russisk-kinesiske grænsestation. Toget sneglede sig af sted gennem Daurien, hvor baron von Ungern-Sternberg patruljerede. ”De kalder ham den

gale baron, men han er egentligt en brav fyr. Han kan bare ikke lide jøder, købmænd og bolsjevikker. Dem skyder han”.⁷³ Han blev skudt af bolsjevikkerne i 1921.

Den 17. april holdt danskervognen i Tjita, hvor japanerne regerede. Den stod tre dage ved den japanske front, da japanerne ikke ville garantere for sikkerheden. Herefter passerede danskerne den japansk-russiske front med en kinesisk mission mod Irkutsk. Ugen efter ankom danskervognen til Nizhneudinsk (Irkutsk-regionen), til modtagelse hos den lokale regering.

Konsulatsarkivet i Irkutsk

I Irkutsk overvågede bolsjevikkerne danskervognen. Sliben havde fået til opgave at lukke det danske konsulat og redde konsulatsarkivet med krigsfangeregnskaberne. Generalkonsul Andersen bad ham ”medtage det af mig ved evakueringen fra Irkutsk der efterlodte konsulatsarkiv og andre konsulatet tilhørende effekter”.⁷⁴ Og de danske centraler for Vestsibirien og Midsibirien, hvis depoter fandtes i Irkutsk, skulle lukkes. Sliben telegraferede til Vladivostok: ”Impossible work for war prisoners no use. Sliben”.⁷⁵ Han fordelte derefter Dansk Røde Kors’ ”liebesgaben” (hjælpepakker) til krigsfangerne i Irkutsk og pakkede sammen. Krigsfangepengene måtte dog ikke bruges på danskerne uden ministeriets instruktioner. Sliben sad nu i Irkutsk og ventede på Udenrigsministeriets tilladelse til rejsen mod Moskva. Den kom i juni, ”og så kørte vi videre”.⁷⁶

Konsulatsarkivet i Irkutsk 1917-20 blev stablet på en godsvogn og havnede ad omveje partielt på Rigsarkivet i København.⁷⁷

Fra Omsk til Moskva

Toget kørte videre over Krasnojarsk, Novosibirsk og Omsk. På vejen samlede danskervognen flere danskere op ved stationerne.⁷⁸ Selskabet voksede, og fra Krasnojarsk var der brug for flere penge og vogne. Sliben lejede jernbanevogne fra den manchuriske jernbane til den sidste transport fra Omsk til Moskva ved bestikkelse af jernbaneadministrationen. Han købte store partier levnedsmidler ude på landet i Jalutorovsk (Tjumen-regionen), hvilket var forbudt, samt sovjetrubler, der ikke kunne skaffes i Vladivostok og Harbin for Kerenskij’er (tilnavn til rubelsedler), tilligemed guld og fremmed valuta – også strengt forbudt.⁷⁹ Danskertoget var nu ikke kun én danskervogn, men fra Omsk adskillige togstammer.

Den 20. juli 1920 ankom den første danskervogn til Moskva. En tid var vognen et hjem for fjorten danskere, indtil rejsen kunne fortsættes over Petrograd og videre mod grænsen til karantænestationen i Terijoki (Zelenogorsk), hvor danskerne blev frataget deres medbragte rubelbeløb.⁸⁰ Efter karantæne i Finland gik rejsen med skib fra Helsinki, og den 17. august 1920 sejlede selskabet med Koefoed ombord ind i Københavns frihavn. Ugen før var Slibens kuffert ankommet til Udenrigsministeriet i København,

hvor Slibens søster afhentede den. Sliben selv var med den sidste danskervogn fra Omsk mod Moskva. Han dannede bagtrop og var stået af i Moskva.

Pengespekulationer og anholdelse

I september 1920 stod de to sidste danskervogne i Moskva. Sliben boede i én af dem og ordnede forretninger i byen. Danskerne forsøgte nemlig desperat at få deres værdier ud af Sovjet Rusland, og Sliben samlede rubelbeløb, som han arrangerede som lån i rubler til Dansk Røde Kors i Moskva. Dansk Røde Kors ville så indfri lånene i København. Henrik Eigtved, sekretær for Dansk Røde Kors i Moskva, varetog transaktionerne. Eigtved havde i øvrigt siddet i fængslerne Lubjanka og Butyrka, hvorfra han var blevet løsladt med skørbug og løse tænder. Sliben fremsendte også en kuffert med et større rubelbeløb til Udenrigsministeriet i København.

Christian Clausen fra Sibirisk Kompagni og Hans Christian Jensen var med fra Omsk. De to mænd forsøgte nu at sikre deres værdier inden toget nåede den finsk-russiske grænse. De havde købt en del fransksprogede russiske statsobligationer i Moskva, hvilket var aldeles ulovligt. Danskerne forsøgte at anbringe deres i udlandet værdiløse rubler i værdipapirer, dvs. obligationer i fremmed mønt, eller andre værdigenstande som diamanter og hermelinsskind til uds mugling.

Obligationerne blev indleveret til krigscensuren i Moskva med ansøgning om udførelse. Enhver måtte medtage tyve tusind rubler i sedler eller papirer over grænsen. I krigscensuren blev papirerne forseglet og en kvittering udleveret, men en ansat fuskede med forseglingen og stjal obligationerne.

De to danskere søgte hjælp hos Sliben i egenskab af dansk konsul, og sammen begav de tre danskere sig til Tjeka (den al russiske overordentlige kommission). Tjeka, en forløber for KGB, hed Sovjet Ruslands hemmelige politi 1917-22. Her blev de arresteret og fængslet.⁸¹

Danske krigsfanger fra Nordfronten⁸²

I 1920 sad cirka halvtreds danskere i fængsler og kz-lejre i Moskva. De otteogfyre var danske krigsfanger fra Nordfronten, der havde forrettet polititjeneste for den hvide hær, og som fanger var blevet sendt til Moskva.⁸³ Tolv blev idømt fem år i kz-lejr af Tjeka "for under deres forsøg på at flygte på en voldelig måde og uden betaling at have tilvendt sig levnedsmidler og våben i landsbyerne".⁸⁴ De blev dog frigivet og rejste hjem i september 1920.⁸⁵

Samme år var Storbritanniens planer i Nordrusland brudt sammen. Tilbage stod en allieret hærstyrke, der endnu bevogtede de militært vigtige havne i Arkhangelsk og Murmansk, som de allierede havde erobret i april 1918. Ødemarken og polarnatten havde taget modet fra de allierede styrker, der i efteråret rejste hjem igen efter at have indsat den frivillige danske legion i Nordrusland. Legionen, der var finansieret af

Storbritannien, sejlede til Arkhangelsk og Murmansk langs Norges kyst. Korpset kom til at bestå af cirka 240 frivillige lejesoldater, heraf 192 danske befalingsmænd og menige. Det var unge danske mænd fra arbejderklassen, især fra København.⁸⁶ En del danskere døde af sygdom, da heller ikke de kunne klare ørkesløsheden, klimaet og myggene. Bolsjevikkerne besatte Arkhangelsk og Murmansk i februar 1920. Verdenskrigen var nu endegyldigt forbi, og danskerne blev sat i sovjetrussisk krigsfangenskab.

Krigscensuren og fængsel

Anklagen mod Sliben samt Christian Clausen og Hans Christian Jensen lød på spionage, ikke spekulation. Clausen blev beskyldt for at have drevet antibolsjevikkisk propaganda i Sibirien, en opfundet anklage, mens Sliben blev løsladt med en meddelelse om fejltagelse. Men Clausen blev interneret som politisk forbryder. Eigtved skrev i 1921: "Konsul Sliben og Christian Clausen blev den 9. september 1920 arresteret i krigscensuren i Moskva. Sliben blev efter en internerings tid på ti dage frigivet, mens Clausen blev overført til Butyrka-fængslet og den 25. oktober idømt kz-lejr til borgerkrigens slutning. Det viste sig, at dommen var afsagt på grund af en anmeldelse fra en i krigscensuren ansat person, der forklarede at Clausen, hvem han kendte fra Sibirien, havde opfordret ham at indtræde i den koltjakske hær. Clausen nægtede! Ikke desto mindre fældede den særlige afdeling af den overordentlige kommission dommen".⁸⁷

Interneringen blev kummerlig for Clausen. Han sad tre måneder i en tyfusramt arbejdslejr i Moskva, vejede til sidst 45 kg. og ejede kun det tøj, han gik og stod i. Han mestrede russisk og skrev breve til Lenin og Trotskij om sin situation, og det lykkedes ved forhandlinger med udenrigskommissariatet at skaffe ham amnesti.⁸⁸ I december 1920 kunne Clausen endelig rejse mod Danmark, men mistede al ejendom i Rusland. Han arbejdede sig dog siden op i København og blev gift med Esther, Slibens søster.

I Moskva

Da Sliben slap ud af Lubjanka-fængslet, var de sidste to danskervogne kørt fra Moskva. Han boede nu en tid i Leonid Krasins lejlighed i Moskva. Krasin, der var en indflydelsesrig sovjetrussisk politiker og diplomat, var i London, og Sliben, der nu gik rundt i Moskvas gader i Krasins læderjakke, var en bekendt af Krasins flamboyante veninde. Ved hendes hjælp klarede han hungersnøden i byen.⁸⁹

Så længe Maksim Litvinov, den sovjetrussiske topdiplomat og tidligere ambassadør i London, var i København, følte Sliben sig i sikkerhed; men da han en dag mødte Litvinov på gaden i Moskva, var tiden inde til i al hast at nå med et tysk krigsfangetog til Tallinn. Sliben havde nemlig fortalt de russiske myndigheder (Tjeka), at skød de ham i Moskva, skød danskerne Litvinov i København. Litvinov havde ingen officiel status i København,

men var fra november 1919 på et ti måneders tålt ophold i den danske hovedstad for at føre forhandlinger med en repræsentant for Storbritannien om udveksling af krigsfanger.⁹⁰

Fra Tallinn til København

Den 27. oktober 1920 ankom Sliben fra Moskva til Tallinn i Estland uden en mønt på lommen. Dagen efter sejlede han over Østersøen til Stockholm. Det danske konsulat i Tallinn betalte færgebilletten og gav ham på anmodning femogtyve svenske kroner. I november var Sliben tilbage i København, hvor han blev ansat som sekretær i Udenrigsministeriet.

Sliben havde svært ved at sidde stille i Udenrigsministeriets kontorstol, og snart rejste han ud igen. I 1920'erne var han udsendt til Casablanca som vicekonsul i Tanger under det britiske gesandtskab, der varetog danske interesser i Marokko. Siden blev han leder af en række kommissioner ved folkeudvekslingen mellem Grækenland og Tyrkiet. Han rejste i landområder og blev øjenvidne til følgerne af det armenske folkemord.⁹¹

Sliben fik en lang og spændende karriere og døde mæt af dage i København halvfems år gammel i 1980. Han blev rost for sine russiskkundskaber, forhandlingsdygtighed og sikre optræden overfor de lokale sovjetiske myndigheder. Under sin tid i Rusland og Sibirien knyttede han personlige venskaber med sine meddelegerede Kehler,⁹² Koefoed og Paul Marstrand, Dansk Røde Kors-delegeret i Kaukasus.

1924

Danmark anerkendte sovjetstyret *de jure* ved en traktat underskrevet i London den 18. juni 1924 af Peter Schou (Skov), tidligere legationssekretær på gesandtskabet i Petrograd og nu den danske regerings officielle repræsentant i Moskva, samt af Maksim Litvinov, sovjetstyrets stedfortrædende folkekommissær for udenrigske anliggender. Lenin lå på *lit de parade* i Moskva. Han var død den 21. januar, og Sovjet Ruslands opgående diktator Stalin stod nu selvlysende op over Kremls røde plads. "Vi sværger overfor dig, kammerat Lenin", tordnede Stalin den 27. januar ud over pladsen, "at vi ikke vil spare vore egne liv i kampen for at styrke og udvide det verdensomspændende forbund af arbejdere - den kommunistiske internationale!"⁹³ Ingens liv blev sparet.

*Og blodig løfter sig solen;
rød som en russisk melon;
en kraterfarvet kokarde
over dybets grå legion.*⁹⁴

Litteratur

- Adriansen, Inge. *Ivan fra Odessa: krigsfanger fra Nordslesvig og Danmark 1914-1920*. Fra Als og Sundeved. Sønderborg: Historisk Samfund for Als og Sundeved 1991 (69)
- Begivenhederne i Nordrusland 1918-1919*. Militært tidsskrift 1942, 196-206
- Blüdnikow, Bent. *Krigsfanger: krigsfanger i Danmark under 1. Verdenskrig*. Odense 1988
- Blüdnikow, Bent. *Denmark during the First World War*. Journal of Contemporary History. October 1989 (24), 683-703
- Clausen, H. C. *Kejserinde Dagmar: Finlands og sønderjydernes trofaste ven*. Herning 1991
- Cramer, Frits. *Rapports sur les visites des camps de prisonniers en Russie et en Autriche-Hongrie par des délégations de la Croix Rouge danoise*. Kbh. 1916-1917
- Dansk Røde Kors. *Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande under og efter Verdenskrigen 1914-1918*. Kbh. 1921
- Davis, Gerald. *National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia 1914-18*. Journal of Contemporary History 1993 (28/1), 31-52
- Erichsen, Michella. *De nordiske landes hjælp til krigsfangerne i Sibirien under og efter Verdenskrigen*. Nordisk tidsskrift, Letterstedtska föreningen 1939, 292-308
- Høeg, Mathias P. *Jeg har ikke flere patroner: fire års krigsfangenskab i Sibirien*. Toftlund 1943
- Håndbog i sundhedstjenesten ved den danske hær under krig*. Kbh. 1910
- Jensen, Bent. *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*. Jysk selskab for historie. Aarhus 1979 (34)
- Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission 1918-1919*. Historisk tidsskrift 2001 (101/1), 45-75
- Jensen, Niels. *For Dannebrog's ære: danske frivillige i Estlands og Letlands frihedskamp 1919*. Odense 1998
- Kjølsen, Klaus og Sjøqvist, Viggo. *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970*. Kbh. 1970 (1), 364-70
- Koefoed, Carl Andreas. *Halvtreds år i Rusland 1878-1920*. Kbh. 1945
- Montandon, George. *Deux ans chez Koltchak et chez les bolcheviques, pour la Croix-Rouge de Genève 1919-1921*. Paris 1923
- Møller-Holst, Jens. *Krigsfangerne i Rusland og Sibirien 1914-1920 og Danaktions hovedformål: dansk hjælpeaktion for krigsfangers hjemsendelse*. Kbh. 1920
- Nansen, Fridtjof. *Rusland og freden*. Kristiania 1923
- Nachtigal, Reinhard. *Die dänisch-österreichisch-ungarischen Rotkreuzdelegierten in Rußland 1915-1918*. Zeitgeschichte 1998 (25, heft 11/12), 366-74
- Preben-Hansen, Bernadette. *Frits Brøndal: fra Magasin du Nord til døden i et fængsel i Rostov ved Don. Dansk krigsfangehjælp i Rusland og Ukraine 1917-1919*. Siden Saxo 2010 (27/3), 26-37

- Preben-Hansen, Bernadette. *Da danskerne rejste fra borgerkrigen. Dansk krigsfangehjælp i Rusland og Sibirien 1917-1920*. Personalhistorisk Tidsskrift 2011 (1), 90-116
- Preben-Hansen, Bernadette. *Dansk Røde Kors mindetegn: Dansk krigsfangehjælp 1914 til 1919*. Personalhistorisk Tidsskrift 2012 (1), 69-104
- Preben-Hansen, Bernadette. *Esther Aksel-Hansen fra Petrograd - juli til november 1917*. Fra Krig og Fred: Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift 2014 (1), 60-85
- Preben-Hansen, Bernadette. *Dansk krigsfangehjælp i Rusland og Sibirien 1917-1920*. Magasin fra Det Kongelige Bibliotek 2014/4, 51-60
- Preben-Hansen, Bernadette og Michael Hesselholt Clemmesen: *Bondefanget til borgerkrigen: Det danske korstog til ærkeenglen Michaels by*. Odense 2015
- Preben-Hansen, Bernadette. *Harald Scavenius: En dansk diplomat i Europa, 1904-1939. Det talende levende menneske*: Festskrift til Karsten Fledelius. Red. Kim Frederichsen & Anne Hedeager Krag. Kbh. 2015, 52-61
- Rasmussen, Knud. *Danske konsulatsarkiver i Rusland 1849-1922. Afhandlinger om arkiver*. Rigsarkivet 1964, 186-203
- Rosenfeldt, Niels Erik. *Lenin: en revolutionær fundamentalist*. Kbh. 2006
- Scavenius, Erik. *Dansk udenrigspolitik under den første Verdenskrig*. Kbh. 1959

Noter

William Sliben menes at have skrevet dagbøger fra Rusland og Sibirien 1917-20, der er gået tabt.⁹⁵ Hans færden er stykket sammen af spredte kilder i Statens Arkiver samt en båndet samtale. Slibens familie overtalte den 12. april 1977 ham og Christian Clausen til at fortælle, mens båndoptageren uden deres vidende optog. Her bemærkes Clausens ydmyge fortælling om forholdene i fængslet, forhørsdommeren og forplejningen. Slibens fotoalbum "Sibirien, Kina, Japan, Amerika, København: september, oktober, november 1919" og rejsepas fra 1923. Privateje.

Tak til ambassadør Niels Henrik Sliben (søn af William Axel Sliben), og mag.art. Lars Poulsen-Hansen.

1 *Den danske udenrigstjeneste* 1970.

2 *Kraks Blå Bog*; Koefoed. *50 år i Rusland* 1945, 316, 338-43; Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager, jr. nr. 27H: Rubler medbragte til Danmark fra Sibirien af konsul Sliben (lbn. 158. Aflev. journ. 1939/1, pk. 6); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet

(0002), gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e: Sliben, William Axel (lbn. 3-230); sammesteds: jr. nr. 3. L. 17, Krigsfangesagen i Sibirien 1919 (lbn. 3-289). Der er ingen levnedbeskrivelse i Ordenskapitlet.

3 "København, 21. november 1920. Undertegnede William Axel Sliben tillader mig herved at ansøge det høje ministerium om ansættelse i samme. Jeg skal tillade mig at oplyse, at jeg er født den 9. juli 1890, absolverede adgangseksamen til Polyteknisk Læreanstalt 1907 og studerede polyteknik de to følgende år i København og Berlin; underkastede mig derefter nysproglig studentereksamen i 1910 og statsvidenskabelig eksamen i januar 1915; studerede nationaløkonomi det følgende år i London og Paris; var dernæst sekretær i Industrirådet fra sommeren 1916 til 1. maj 1917; blev fra 1. maj 1917 ansat ved det danske gesandtskab afdeling B i Petrograd, hvor jeg blev ansat som selvstændig delegeret i Sydrusland med fast station i Odessa indtil juni 1918, hvorefter jeg beordredes til Sibirien som delegeret med station i Omsk, og fik senere af Udenrigsministeriet tildelt titel af konsul i særlig mission. Jeg behersker engelsk, tysk og fransk og kan ligeledes føre en samtale på russisk. Allerærbødigst, William Sliben". Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e.

4 Rigsarkivet: Axel Linvalds privatarkiv (8059), *Beretning om min rejse til og ophold i Petrograd 1917* (lbn. 21). Transskription ved B. Preben-Hansen 2008.

5 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab 1920*. Gesandtskabets krigsfangearbejde især: Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation, Afdeling B under afvikling i København (2-0398), Diverse akter fra og vedr. de delegerede ved krigsfangelejre, Gesandtskabets afdeling B's delegerede ved krigsfangelejre (lbn. 1-8. Aflev. journ. 1939/2, pk. 39-46); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 13 til 3. L. 17, Krigs- og civilfanger i Rusland (lbn. 3-285 til 3-289); Rigsarkivet: Moskva, konsulær repræsentation (2-1581), Sager vedr. østrig-ungarske interesser (Aflev. 1939); sammesteds: Rapporter vedrørende generalkonsulatets virksomhed (Aflev. 1986). Haxthausens månedsrapporter 1918 (august, september, oktober) til Udenrigsministeriet (dansksprogede) ses i original i Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628). Aflevering til Statens Arkiver ved Tørk Haxthausen og arkivregistrant ved B. Preben-Hansen, januar 2011. *Ritmesteren og revolutionen 1917-19* (Tørk Haxthausen). Aarhus 2000.

6 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab 1920*.

7 Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), Centralbureauets Arkiv 1917-24. C a II Personer i Røde Kors' tjeneste (lbn. 4); Rigsarkivet: Dansk Røde Kors. Dansk Røde Kors' Mission i Rusland (10001A), Papirer vedr. Dansk Røde Kors' medarbejdere i Rusland 1918-19 (lbn. 13); Rigsarkivet: Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager, jr. nr. 3. A. 5 (lbn. 187. Aflev. journ. 1940/2, pk. 10); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/1 til 3. L. 5/96 (lbn. 3-267 til 3-273).

8 Anton Bonde, Frits Brøndal, C. Cramer, Jacob Garde, Viggo Henningsen, Knud Kelsted Henriksen, Georg Holler, Poul Ingholt, Henning Kehler, Hermod Lannung, Axel Linvald, Richard Meyer, Sven Netterstrøm, Gustav Rasmussen, Frederik Rosenørn-Lehn, Poul Réé, Hans Hartvig Seedorff, Peter Schou (Skov), William Sliben, Aage Yorckston; og skriedamerne Esther Aksel-Hansen, Gerda Andersen, Ellen Haagensen og Dorette Uldall. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5 (lbn. 3-267); sammesteds: jr. nr. 3. L. 5/59, Rejseregnskab af 5. juli 1917 (lbn. 3-271). Aksel-Hansen, Esther. *Breve fra Petrograd 1917-18* (Det Kongelige Bibliotek: NKS 5244, quarto. Transskription ved B. Preben-Hansen 2007); Brøndal, Frits. *Breve fra Rusland 1917-19* (transskription ved Anne-Lise Brøndal 2009); Lannung, Hermod. *Min russiske ungdom*. Kbh. 1978, 9-

- 10; Rigsarkivet: Axel Linvalds privatarkiv (8059), *Beretning om min rejse til og ophold i Petrograd 1917* (lbn. 21); Skov, Peter. *Årenes høst*. Kbh. 1961, 20. Landsarkivet for Sjælland: Baroniet Guldborgland, Orebygård-Berritsgård gods (QA-202), Rosenørn-Lehn, Frederik. *Breve fra Rusland til hustruen Sigrid 1917-18* (lbn. R. i-5).
- 9 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 13/6 (lbn. 3-285).
- 10 Harald Scavenius til generalkonsulatet, 16. november 1918. Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
- 11 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
- 12 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien* (1918-19), 9-10. Ordenskapitlet. Fuglede, der kom fra Livgarden, blev ansat ved gesandtskabet i Petrograd i 1918 og virkede som dansk konsul i speciel mission i Vladivostok i 1919. Han var leder af den danske hjælpekomité i Finland, Estland og Letland 1919-20. *Kraks Blå Bog*.
- 13 Scavenius. *Et blad af det danske Petrograd gesandtskab 1920*.
- 14 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 4. Ordenskapitlet.
- 15 Seedorffs digte fra Sankt Petersborg 1917-18 er udgivet i *Fra Danmark til Dvina og Mod fremmede stjerner* (Tiggernes hær). Kbh. 1919.
- 16 Krebs, Carl. *En dansker i Mongoliet*. Kbh. 1937.
- 17 Gesandtens (Harald Scavenius) officielle indberetninger *Krigsfangespørgsmaalet og Dansk Røde Kors* (nr. 11, 6. april/24. marts 1916) og *Dansk Røde Kors' virksomhed* (nr. 12, 25. april/12. april 1916) til udenrigsministeren i København (Erik Scavenius). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, Depecher 1848-1988, Moskva 1911-17 (lbn. 271).
- 18 Harald Scavenius fortroligt til Udenrigsministeriet, 27. februar (14. marts) 1918 (3. G. 43); se også loyalitetssagen mod Georg Holler og Frederik Rosenørn-Lehn til Udenrigsministeriet, 12. marts 1918. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager, jr. nr. 3. G. 43a til 3. G. 43d (lbn. 3-223 og 3-224: Harald Scavenius).
- 19 Ses ved sammenligning af personalesager fra gesandtskabet og fra Dansk Røde Kors. En kommende artikel vil beskrive de enkelte hjælpearbejders færd i Sovjet Rusland og Sibirien i egenskab af gesandtskabsdelegerede, Dansk Røde Kors delegerede, eller begge dele. Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), Centralbureauets Arkiv 1917-24. C a II Personer i Røde Kors' tjeneste (lbn. 4); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/1 til 3. L. 5/96 (lbn. 3-267 til 3-273), m. m.
- 20 Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission 2001*.
- 21 Emil Andersen (delegeret, DRK = Dansk Røde Kors) og hustru; Johan von Barner (læge, gesandtskabsdelegeret, senere delegeret ved DRK Petrograd); Agnes Bockholt (kassererske, DRK Moskva); Alf Harald Brun (gesandtskabsdelegeret, Tasjkent, Usbekistan); Erik Fabricius Dahl (delegeret, DRK Moskva) og hustru; E. Frederiksen (sygeplejerske, DRK); Rose Marie Glahn (sygeplejerske, DRK Petrograd); Folmer Hansen (læge og leder, DRK Petrograd); Kirstine Hansen (sygeplejerske, DRK); Otto Kjærsgaard (ledende sekretær, DRK Petrograd); Oswald Laursen (ledende kancellist ved gesandtskabets "nødkontor" i Petrograd efter gesandtens hjemkaldelse i december 1918) med hustru og søn; J. J. Lind (grosserer, Petrograd); Camillo Martiny (læge og leder, DRK Moskva) og hustru Selma Martiny (leder, husholdningen); Ketty Mortensen (sekretær, DRK); Hans Olsen (delegeret, DRK); Herbert Rouenville (sekretær, DRK); Knud Salomon (grosserer, Petrograd); Georg Veit (delegeret, DRK) og hustru Sofie Veit (sygeplejerske, DRK). Brun, Alf Harald. *Blandt krigsfanger i Turkestan 1917-19*. Kbh. 1930; Oswald Laursen følte sig ilde behandlet af Martiny.

- Sagen udviklede sig i København ved meget skrivi. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/11 (lbn. 3-268). Moskva og Petrograd, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager, jr. nr. 3. A. 5 (lbn. 187. Aflev. journ. 1940/2, pk. 10); sammesteds: jr. nr. 3. A. 1b (lbn. 154. Aflev. journ. 1940/2, pk. 2).
- 22 Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Det "hvide" danske Røde Kors). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304). Dansk Røde Kors. Dansk Røde Kors' Mission i Rusland (10001A), Diverse breve, papirer og regnskabsoversigter (lbn. 22), Dansk Røde Kors, Moskva (Tilbageblevne danskere i Petrograd, Moskva og i det øvrige Rusland 1919).
- 23 *Politiken*, 6. maj 1919: en officiel indberetning fra gesandt Harald Scavenius om de danske brødre Marstrands død i Rusland. Sagen blev omtalt i dagbladene og i den danske regering.
- 24 Sliben. Båndet samtale 1977.
- 25 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 15. Ordenskapitlet.
- 26 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
- 27 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 10. Ordenskapitlet. Fuglede modtog opgaven i Petrograd af Harald Scavenius, 7. oktober 1918.
- 28 Fuglede, 24.
- 29 Fuglede, 21.
- 30 Fuglede, 29.
- 31 Fuglede, 62.
- 32 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/91 (lbn. 3-273).
- 33 Sibirisk Kompagni i Omsk til Det danske konsulat i Omsk, 5. september 1919 (Sibirisk Kompagni i Kamen, 21. august 1919). Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), lbn. 4.
- 34 Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Centralbureauet (10001B), C a II Personer i RK's tjeneste (lbn. 4); Dansk Røde Kors, Moskva (10001A), Papirer vedr. DRKs medarbejdere i Rusland (lbn. 13); Ulstrup, Preben. *Kejserinde Dagmars fangenskab på Krim: dagbøger og breve 1917-19*. Kbh. 2005, 522.
- 35 Aksel-Hansen, Esther. Brev fra Petrograd, 14. marts (1. marts) 1918. Det Kongelige Bibliotek: NKS 5244, quarto.
- 36 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64 (lbn. 3-271). Den 9. januar (22. januar) 1918 blev otte sygeplejersker stillet til rådighed fra Hærens Sygeplejekorps og Dansk Sygeplejeråd, ansat under afdeling B, hvoraf de syv rejste København til Petrograd, 8. januar 1918. Det var Aletha Beldring, Anna Fabricius, Ingeborg Jacobsen, Magda Kirchhoff, Maiken Lütken, Johanne Nielsen, Regina Stuhlmann. Også Henriette Hansen blev ansat og ankom nogle måneder senere. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64 til 3. L. 5/68 (lbn. 3-271). Min forskning om gesandtskabets sygeplejersker i Petrograd 1918 er publiceret ordret (!) i Koop, Burkhard. *Dansk Røde Kors og dansk krigsfangehjælp under første verdenskrig*. Münster 2009, 144-45.
- 37 Carl Moltke, Danmarks gesandt i Berlin til Udenrigsministeriet, 2. maj 1918. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/64a (lbn. 3-271).
- 38 Moltke, 2. maj 1918.
- 39 Moltke, 2. maj 1918.
- 40 Sønderjyske krigsfanger i Sovjet Rusland og Sibirien (udvalgte kilder): Clausen *Kejserinde Dagmar* 1991, 55-72 (Foreningen af forhenværende fanger i Rusland, 175 medlemsnavne); Rigsarkivet: Dansk Røde Kors, Krigsfangeafdelingen, København (10001A), Diverse papirer vedr. de sønderjyske

- krigsfanger (lbn. 147): Sønderjyder i Rusland og Sibirien 1918-19; Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231); Moskva, konsulær repræsentation (2-1581); Omsk, konsulær repræsentation (2-1675); Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341); Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender (0018), Krigsfangelister 1919-20 (lbn. 1-2); sammesteds: Journalsager vedr. krigsfanger (lbn. 1-7); sammesteds: Sønderjyske krigsfangers hjemsendelse (lbn. 1); Rigsarkivet: KFUM og KFUK i Danmark, KFUM's Krigsfangehjælp (10381), materiale vedr. Krasnojarsk og Sibirien 1918-19 (lbn. 695); Rigsarkivet: Niels Hansen Rasmussens privatarkiv (6185): Tillæg: dagbøger, m.m. (lbn. 5); Det Kongelige Bibliotek: Harald Scavenius' privatarkiv, NKS 2679, folio (takkeskrivelse fra sønderjyske krigsfanger i Pavlovsk); Kriegsarchiv Wien, Armeeoberkommando, Akten der kgl. dänischen Gesandtschaft in Petersburg und des dänischen Vicekonsuls in Irkutsk (selvsyn, september 2010); Landsarkivet for Sønderjylland: Ea (Ingeborg Benedicte) Dinesens privatarkiv (RA 0141), Korrespondance med sønderjyske krigsfanger 1914-19 (lbn. 141/-2). Landsarkivet for Sønderjylland: Marie Fergos privatarkiv (RA 0169), Breve fra sønderjyske krigsfanger 1914-19 (lbn. 169/-1); Landsarkivet for Sønderjylland: Niels Anton Jensens privatarkiv (RA 0338), *Breve fra Rusland 1917* (lbn. 338/-12). Jensen, Niels Anton. *Ventetider: breve fra rejser til de sønderjyske fangelejre i Frankrig og Rusland* 1926. Peter Christian Petersen skrev dagbog fra Østfronten og krigsfangelejren Sarapul 1915-18 (transskription ved Aksel Gyldenkærne).
- 41 Sliben til Jens Møller-Holst i Irkutsk, 7. juni 1919. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231), Konsulatsager 1917-20, Sønderjyske hjælpekomité 1919 (lbn. 3). Se også sammesteds: korrespondancejournal (lbn. 1), samt korrespondance med russiske myndigheder (lbn. 2-7). Rigsarkivet: GN Store Nord A/S (10619), Indberetninger, Petrograd og Sibirien 1916-20 (lbn. 743).
- 42 Montandon. *Deux ans chez Koltchak* 1923, 41.
- 43 Telegram, 7. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289).
- 44 Mathias P. Høegs dagbog, 15. april 1919. Høeg. *Jeg har ikke flere patroner* 1942, 216.
- 45 Toget opsamlede fra Omsk: Matthias Høeg (Toftlund), Willy Bordø (tysk statsborger), Andreas Møller; fra Novosibirsk: Peter Larsen, Martin Stangret (Haderslev); fra Irkutsk: Vilhelm Johansen, Jørgen Lorentzen (Haderslev), Jørgen Madsen, Gustav Paulsen (Aabenraa), Lorens Riis (Haderslev), Friedrich Rosenberg (Aabenraa); fra Tjita: Christian Bach Madsen (Haderslev), Heinrich Jacobsen (Haderslev), Hans Schmidt; og fra Harbin: Wilhelm Holdt (Tyrstrup). Slibens håndskrevne regnskabsnotat fra rejsen. De havde siddet i fangelejrene Zairkutnyj Gorodok (ved Irkutsk) og Petropavlovsk (Irkutsk-regionen), Peschanka ved Tjita, m.m. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231).
- 46 Skibet Mitau sejlede med atten sønderjyske krigsfanger ombord fra Singapore, cirka den 20. september 1919. Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231), konsulatsager (lbn. 3).
- 47 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 5/20 (lbn. 3-269). *Biografiske oplysninger ang. Den polytekniske Lærestalts kandidater 1829-1929*. Kbh. 1930, 281-82.
- 48 Nekrolog ved Niels Christian Hafn. *Ingeniøren*, 3. januar 1920 (1).
- 49 Nekrolog ved Niels Christian Hafn.
- 50 Sliben. Båndet samtale 1977.
- 51 Det danske konsulat i Harbin, 24. august 1919: "konsul William Sliben som i dag afrejste med slesvigerne til Harbin". Konsul Jacobsen i Harbin, 23. september 1919: "Overbringeren af dette brev, sønderjyden Jørgen Hansen Nielsen ankom i dag til Irkutsk og rejser videre med de fra vesten

- ankommende danskere til Harbin. Hr. Nielsen har desværre ikke kunnet nå at afrejse med de tidligere med hr. Sliben afrejste sønderjyder grundet bolsjevikuroligheder i egnen omkring Barnaul". Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231), konsulatsager (lbn. 2).
- 52 Ruten gik Harbin, Tianjin, Kobe, Yokohama, Vancouver, Montreal, New York, Philadelphia, København (og senere samme vej tilbage til Sibirien). Rejseregnskabet (København, 17. december 1919) blev godkendt af Frits Cramer og Harald Scavenius. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230). Slibens fotoalbum er fra denne rejse.
- 53 Rigsarkivet: Kabinetssekretariatet (211), Protokol for Røde Kors' mindetegn Dansk Krigsfangehjælp 1914-19 (lbn. 3). Transskription ved B. Preben-Hansen 2010. Kvitteringer for mindetegnet i: Rigsarkivet: Dansk Røde Kors (10001), Materiale vedr. mindetegn. Krigsmindetegn 1914-18 (lbn. 280).
- 54 Det blev besluttet i Wien "at cand.polit. Sliben afløser Kofoed fra marts måned (hr. Sliben kunne da rejse ud med ét af ØK's skibe i januar måned 1920, medtage tre millioner rubler og eventuelle andre penge, der måtte tilgå, samt kurerpost"). Frits Cramers referat fra møde i Wien 7. til 15. december 1919 til Udenrigsministeriet, 19. december 1919. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).
- 55 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).
- 56 Fuglede. *Rejser i Rusland og Sibirien*, 58-59. Ordenskapitlet.
- 57 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 263 (lbn. 6-304); sammesteds: jr. nr. 6. U. 291 (lbn. 6-307); *Krigsfangerne i Rusland og Sibirien 1914-20 og Danaktions hovedformål*. Kbh. 1920; *Hjælp ydet fra Danmark til de krigshærgede lande under og efter Verdenskrigen 1914-18*. Kbh. 1921.
- 58 Rigsarkivet: C. F. von Haxthausens privatarkiv (7628).
- 59 Michella Erichsen havde levet fire år i Petrograd 1914-17, hvor hun arbejdede som oversætter. *Breve og dagbogsoptegnelser fra Petrograd 1917*, Det Kongelige Bibliotek: NKS 5164, quarto.
- 60 Cecilie Lütken, der var medstifter af Dansk Sygeplejeråd (1899), arbejdede for Dansk Røde Kors' krigsopgaver. I 1915 blev hun leder af Hærens Sygeplejerskekorps, der blev nedlagt i 1924. *Dansk kvindebiografisk leksikon*s internetudgave (Zalewski, Barbara).
- 61 Instruktion for konsul i særlig mission William Sliben, 16. januar 1920, underskrevet af Frits Cramer. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).
- 62 Instruktion, 16. januar 1920.
- 63 Instruktion, 16. januar 1920.
- 64 Sliben sendte en håndskreven hilsen til Frits Cramer fra New York, 5. februar 1920: "Er netop efter en ret hård rejse vel ankommet til New York og har nu fået alt gjort i orden til at rejse videre. Jeg afrejser herfra mandag aften og såfremt der ikke er noget uforudset vil jeg sejle til Vancouver den 19. februar og være i Yokohama den 1. marts. Vedlagt kvittering om medtagne privatpenge. Ellers intet nyt. New York ligger i disse dage begravet i sne. Det er tøvejr og gadefejerne strejker. Byen er derfor ualmindeligt snavset". Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289).
- 65 Andersen til Udenrigsministeriet, 20. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289).

66 Sohn, Ole. *De drog mod øst. Danskeres udvandring til Rusland og Sibirien 1864-1919*. Kbh. 2002; Larsen, Inge Marie. *Da smør var guld. Smørproduktion og smørhandel - Kurgan, St. Petersborg, København, London 1895-1905*. Aarhus 2007.

67 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).

68 Martiny, 11. juni 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 59A, Martinys rapporter (lbn. 6-270); sammesteds: jr. nr. 6. U. 268, Martinys anden rejse til Rusland (lbn. 6-304).

69 Martiny, 11. juni 1920.

70 Andersen til Udenrigsministeriet, 20. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289). Se også: Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341).

71 Sliben fra Harbin til generalkonsulatet i Vladivostok, 3. april 1920: "Den af hr. Grumsen medbragte million vil næppe være tilstrækkelig til at foretage en eventuel evakuering ind gennem Rusland, når det som her drejer sig om over hundrede danskere; det er formodentligt ikke engang tilstrækkelig til at sende dem til Harbin. Da jeg imidlertid afrejser tirsdag eller onsdag til Irkutsk, vil jeg ikke kunne afvente yderligere forsendelser her, hvorfor bedes en million afsendt til Irkutsk. Da som bekendt sovjetregeringen har overtaget for sorgen for krigsfangerne, vil jeg ikke kunne foretage mig noget for disse, men kun betragte det som min opgave at overtage arkivet, lukke konsulatet og evakuere de der sig befindende danskere. William Sliben". Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), lbn. 3.

72 Koefoed. *50 år i Rusland 1945*, 338.

73 Koefoed 1945, 338.

74 Andersen (Vladivostok) til Udenrigsministeriet, 6. juli 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289).

75 Telegram fra Sliben i Irkutsk til generalkonsul Andersen i Vladivostok, 1. maj 1920. Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), lbn. 3.

76 Sliben. Båndet samtale 1977. Se: Rigsarkivet: Irkutsk, konsulær repræsentation (2-1231) og Rigsarkivet: Vladivostok, konsulær og diplomatisk repræsentation (2-2341), hvor kilderne ligger spredte og flere i telegramform.

77 De danske konsulatsarkiver fra Sibirien er generelt præget af forhastet administration og skrivebordsarkivering. Kilderne til denne fortælling ligger som spredte notitser i mange kasser og er fundet efter tilfældighedsprincippet. Se også: Rasmussen *Danske konsulatsarkiver i Rusland 1964*.

78 28 danskere i Vladivostok. I Irkutsk (4), Krasnojarsk (10), Tartarsk (3), Novosibirsk (17), Pavlodar (2), Omsk (2), Semipalatinsk (10), Ostkamen [?] (4), Bijsk (1), Barnaul (7). Sliben, Irkutsk til Udenrigsministeriet, 23. april 1920.

79 Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. G. 165e (lbn. 3-230).

80 Rubler frataget: Peter Andersen, Th. Andersen, Victor Andersen, Valdemar T. J. Bendixen, Alvine Bordeville, Arne Hedegaard Borg, Karl E. Christiansen, Alice Dantzer, E. Ditløv Jensen, J. Engelbrechtsen, Dagmar Franck, Niels Frederiksen, Frederik Ganderup, Olav Johannes Ganderup, K. W. Gottschalk, Karl Hansen (Paludankorpset), Kay Falk Hansen, Niels Bazaine Hansen, Marius Iversen, Børge Jensen, Hans Christian Jensen (f. 1898, Odense), F. Johansen, K. Koefoed-Meyer, Carl Krebs, Ludvig G. Ludvigsen, Peter Lyngbæk, Harry Løhr, Vagner Madsen, Olga Meyer, W. Meyer, Olga Mortensen, S. J. Møller (Sibirisk Kompagni), Carl Nielsen, Corel Oluf Nielsen, Kathrine Nielsen, Poul Bertram Nielsen, Laura Olesen, Niels Olesen, Einar Marius Olsen, Søren Orenborg Jensen, Hjalmar

Petersen, Dagmar Precht, Ingefred Precht, Charlotte Rasmussen, fru Riisager-Nielsen (Hjørring), Aage Rottwitt-Markussen, Asger Sørensen, Holger Thuesen Bruun, Otto Wathne, Helge Wernberg, H. Wesche, Ole Wesche. Gesandtskabet, november 1920. Sliben tog rubler med for: Viggo Andersen, Blegvad, Christian Christiansen, Christian Clausen, J. Engelbrechtsen, Ganderup, Harald Hagen Jespersen, Aage Hansen, Karl Hansen, Viggo Hansen, J. Harboe, Børge Jacobsen, Jens Jensen, Niels Jensen (Frederikshavn), Laurits Korch, P. Larsen (Riga), Malling, Olesen, Aage Rottwitt-Markussen, A. J. P. Seiersen, Tutein, Otto Wathne, Westqhal, Buus Winther (Russisk Asiatisk Kompagni). Rigsarkivet: Moskva, diplomatisk repræsentation (2-0398), journalsager, jr. nr. 27H (lbn. 158. Aflev. journ. 1939/1, pk. 6).

81 Det danske gesandtskab i Helsingfors til Udenrigsministeriet, 22. september 1920. Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 3. L. 17 (lbn. 3-289). Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Internerede danskere). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304).

82 Rigsarkivet: Arkhangelsk (Arkhangelsk), konsulær repræsentation (2-0609), Korrespondance 1916-20 (lbn. 5); Jensen, Niels. *For Dannebrog's ære* 1998, 132-34; Rigsarkivet: Sergej Pototskijs privatarkiv (6148). Han var russisk generalmajor i København. Korrespondance vedr. afviklingen af det danske korps i Nordrusland (lbn 1); Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. T. 8a (lbn. 6-240); sammesteds: jr. nr. 6. T. 8b (lbn. 6-241), Danske frivillige i Nordrusland, med navnelister. Ritzaus Bureau, 2. marts 1920 (Den danske legion i Nordrusland). Sagen blev omtalt i dagbladene 1920.

83 Eigtved til Udenrigsministeriet, januar 1921 (Internerede danskere). Femogfyre danske krigsfanger kom fra Arkhangelsk korpset. Udenrigsministeriet bad Martiny rejse til Nordrusland og gennemse de forskellige lejre i Petrograd, Moskva og Murmansk (Otto Scavenius, 28. juli 1920). Rigsarkivet: Udenrigsministeriet, gruppeordnede sager 1909-45, jr. nr. 6. U. 268 (lbn. 6-304). *Politiken*, 21. april 1920: *Det ulykkelige Palludanske eventyr. Forhandlinger med Sovjets repræsentanter om hjemsendelsen af de danske fanger.*

84 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).

85 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).

86 Rigsarkivet: Sergej Pototskijs privatarkiv (6148), Korrespondance vedr. afviklingen af det danske korps i Nordrusland (lbn. 1). Her ligger en komplet navneliste med hjemby, dato og nummer for pas, portrætfoto på samtlige unge danske mænd, der deltog.

87 Eigtved, januar 1921 (Internerede danskere).

88 Sliben. Båndet samtale 1977.

89 Sliben. Båndet samtale 1977. Veninden (Maria Clementina, Polen) er ikke identificeret.

90 Jensen, Bent. *Danmark og det russiske spørgsmål* 1979. Jensen, Bent. *Dansk Røde Kors' Ruslandsmission* 2001.

91 Niels Henrik Sliben 2010.

92 Kehlers notesbøger fra Omsk 1918 omtaler flere steder Sliben. Det Kongelige Bibliotek: Utilgængelig 681, kapsel 6.

93 Rosenfeldt. *Lenin* 2006, 251.

94 Seedorff. *Mod fremmede stjerner* (Tiggernes hær). Kbh. 1919.

95 Niels Henrik Sliben 2010.